

دادرسی مدنی الکترونیکی: فرایند اجرایی و رویه عملی

محمد آقاییاری

دکتری حقوق خصوصی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

عباس کریمی*

استاد گروه حقوق خصوصی و اسلامی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران

مصطفی السان

دانشیار گروه حقوق خصوصی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۸/۲۶ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۷/۱۰/۲۴)

چکیده

استفاده از شیوه‌های الکترونیکی ارتباط برای تولید، پردازش، دریافت، بازبازرسی، ذخیره‌سازی و مدیریت داده‌های مربوط به دادرسی مدنی در فرایند طرح دعوا (ثبت دادخواست)، ابلاغ، تشکیل جلسه، تهیه صورت‌جلسه و سایر مستندات کتبی (لوايح اصحاب دعوا و...)، آرای محاکم و نیز ابلاغ و اجرای آنها تا حدی که به لحاظ فنی و عملی امکان‌پذیر است، فرایند دادرسی مدنی الکترونیکی را تشکیل می‌دهد. این مقاله پس از بررسی مختصر، معایب و مزایای دادرسی مدنی الکترونیکی، فرایند دادرسی مدنی الکترونیکی را ابتدا تا پایان مورد بحث قرار می‌دهد و سپس لوازم و مراحل عملیاتی کردن دادرسی مدنی الکترونیکی را با تکیه بر راهکارهایی که برای نظام حقوق کشورمان می‌توان ارائه داد، بررسی و تحلیل می‌کند.

واژگان کلیدی

دادرسی مدنی الکترونیکی، فرایند، لوازم و مراحل عملیاتی، معایب و مزایا.

Email: abkarimi@ut.ac.ir

* نویسنده مسئول

این مقاله مستخرج از رساله دکتری آقای آقاییاری با عنوان «نظام دادرسی الکترونیکی در حقوق ایران، انگلیس، فرانسه» می‌باشد با راهنمایی آقای دکتر عباس کریمی و مشاوره آقای دکتر مصطفی السان

۱. مقدمه

با وجود تمایل زیادی که در کشورمان برای الکترونیکی کردن دادرسی وجود دارد، چالش‌های عمده‌ای بر سر راه این نوع از دادرسی وجود دارد یا حداقل انتظار می‌رود که وجود داشته باشد. باید توجه داشت که قواعد ماهوی متفاوتی بر دادرسی الکترونیکی حاکم نیست؛ در عین حال، اگر قرار باشد از ارتباطات الکترونیکی برای برگزاری جلسه رسیدگی، استماع شهادت شهود، تبادل لوایح، ابلاغ و... استفاده شود، واضح است که تشریفات (آیین دادرسی) تا حدود زیادی متفاوت خواهد بود.

الکترونیکی کردن دادرسی را می‌توان از دو جنبه نگریست: اینکه بخشی از فرایند مانند ثبت دادخواست، ابلاغ و گزارش پرونده الکترونیکی شود. رویکرد دوم آن است که تا حد امکان، بخش‌های مختلف دادرسی، به‌ویژه در دعاوی حقوقی به‌صورت الکترونیکی انجام گیرد. اگر رویکرد دوم اتخاذ شود، مشکلات عدیده‌ای در عمل پیش می‌آید که نیاز به بررسی دارد. برای مثال، تشکیل جلسه رسیدگی به‌صورت الکترونیکی، اگرچه از نظر فنی امکان‌پذیر است، از آن جهت که برای آن باید ابزارهای مختلفی فراهم شود، هزینه زیادی دارد. به همین دلیل، استفاده از این شیوه در دعاوی تجاری الکترونیکی که اغلب خواسته آنها بسیار زیاد نیست، به‌صرفه نیست، زیرا در دعاوی الکترونیکی خرد مانند اختلاف میان راننده و مسافر در سامانه اسنپ یا اختلاف بین فروشنده و خریدار در دیجی‌کالا، اغلب اختلاف از طریق مداخله کارفرما یا مراجعه به دستورالعمل‌های موجود حل و فصل می‌شود و طرح دعوا ضرورتی پیدا نمی‌کند. به‌علاوه، سازوکار دادرسی الکترونیکی می‌تواند از منظر دادرسی عادلانه محل ایراد باشد، چراکه یکی از لوازم اصل تناظر، رودرویی (چهره به چهره) طرفین در حضور مقام رسیدگی است. در کشورمان در مقام رسیدگی به پرونده‌ها، تشکیل یا فراهم ساختن زمینه تشکیل حداقل یک جلسه دادرسی الزامی است و اگر قرار بر الکترونیکی کردن دادرسی باشد، باید تمهیدی در این خصوص اندیشیده شود. به‌علاوه، هر گاه شاهد یا مطلع دلیل یا یکی از مستندات هریک از طرفین دعوا باشد، معلوم نیست که چگونه می‌توان بدون تشکیل جلسه دادرسی به محتوای شهادت یا اطلاعات افراد دست یافت. در عین حال، الکترونیکی کردن دادرسی مزایای متعددی دارد. بایگانی قرارها و احکام می‌تواند به‌صورت الکترونیکی انجام گیرد. دسته‌بندی و تهیه نسخه پشتیبان از مدارک در فضای مجازی بسیار آسان‌تر و کم‌هزینه‌تر از بایگانی کاغذی است.

این مقاله ضمن دو گفتار، بدین شرح به بررسی فرایند و لوازم عملیاتی دادرسی مدنی الکترونیکی می‌پردازد: فرایند دادرسی مدنی الکترونیکی و لوازم و مراحل عملیاتی دادرسی مدنی الکترونیکی.

۲. فرایند دادرسی مدنی الکترونیکی

به لحاظ تطبیقی، در کشورهای دیگر، از جمله ایالات متحده، کانادا و انگلیس، تدابیری برای برگزاری برخی از (آنلاین) جلسات دادرسی، مبادله اینترنتی لوایح، ابلاغ از طریق نامه الکترونیکی، اینترنتی کردن جلسات دادرسی تا حد امکان و مواجهه دیداری - شنیداری شهود و مطلعان از طریق شبکه داخلی دادگستری یا اینترنت، اندیشیده شده است.

قاعده ۲۶ از قواعد آ.د.م ایالات متحده، بر ضرورت ابراز ادله، مدارک و داده‌های الکترونیکی از سوی طرفین دعوا تأکید کرده و برای آن مهلت ۱۴ روزه‌ای را بعد از دستور دادگاه برای برگزاری نشست مشترک که اغلب ۱۲۰ روز پس از ثبت درخواست رسیدگی تعیین می‌شود، مقرر کرده است. به علاوه، قواعد ۱۲ و ۵۶ همین کشور به نحوه ارزیابی با مدارک الکترونیکی ارتباط دارد. بنابراین می‌توان قبول اسناد و مدارک الکترونیکی را به‌عنوان دلیل در محاکم کامن‌لا به‌وضوح مشاهده کرد.

در حقوق انگلیس، قواعد متعددی به نقش ارتباطات الکترونیکی در دادرسی مدنی پرداخته‌اند؛ از جمله قاعده ۵ که به «مدارک دادگاه» اختصاص دارد، در بندهای مختلف نحوه تهیه، امضا، تحویل، ابلاغ، بایگانی و ارسال مدارک را به شیوه الکترونیکی مدنظر قرار داده است. علاوه بر آن، نحوه تعامل از طریق نامه الکترونیکی در قواعد مختلف از جمله قاعده (۱)(۲) و ۶ (۲)(۷) مطرح شده است.

فرایند دادرسی مدنی الکترونیکی، به لحاظ اصول و قواعد حاکم، با دادرسی مرسوم تفاوتی ندارد؛ در عین حال، مقتضیات جدیدی که تغییر شیوه دادرسی ایجاد می‌کند، ما را بر آن می‌دارد که فرایند این دادرسی را از ابتدا تا انتها مرور کنیم و اوصاف آن را بشناسیم.

تقدیم الکترونیکی دادخواست، ثبت و بایگانی الکترونیکی دادخواست/پرونده، رسیدگی و استماع الکترونیکی، صدور و ابلاغ الکترونیکی رأی، شکایت الکترونیکی و نقش سازوکار الکترونیکی در مرحله اجرای رأی، از جمله مواردی هستند که در فرایند دادرسی مدنی الکترونیکی از آغاز تا پایان روی می‌دهند. این موضوعات به‌ترتیب بررسی می‌شود.

۲.۱. تقدیم الکترونیکی دادخواست

به موجب ماده ۷ آیین‌نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی (شماره ۹۰۰۰/۲۹۸۴۹/۱۰۰-۱۳۹۵/۰۵/۲۴) رئیس قوه قضاییه در خصوص نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی، «چگونگی طرح شکایت و دعوا از طریق الکترونیکی براساس آیین‌نامه ارائه خدمات الکترونیک قضایی است». مطابق با ماده ۱ آیین‌نامه ارائه خدمات الکترونیک قضایی (مصوبه شماره ۹۰۰۰/۱۰۱۱۸/۱۰۰ مورخ ۱۳۹۱/۰۳/۲۲ رئیس قوه قضاییه)، «اشخاص

حقیقی یا حقوقی جهت طرح و پیگیری دعاوی و شکایات و سایر امور قضایی، از طریق «دفتر خدمات قضایی» یا «درگاه خدمات قضایی» و با استفاده از سامانه‌های الکترونیکی و مخابراتی اقدام نمایند».

بنابر ماده ۴ آیین‌نامه ارائه خدمات الکترونیک قضایی، «در روش اقدام از طریق درگاه، خواهان یا شاکی دادخواست یا درخواست یا شکایت خود را به‌همراه مستندات مربوطه، به‌صورت سند الکترونیکی تبدیل نموده و پس از محاسبه هزینه دادرسی توسط سامانه و پرداخت الکترونیک آن، کد رهگیری را اخذ و با همراه داشتن اصل مستندات، به دفتر خدمات قضایی مراجعه می‌نماید. دفتر خدمات قضایی پس از تأیید مطابقت اسناد الکترونیکی تهیه‌شده با اوراق ابرازی از سوی متقاضی، آن را از طریق سامانه خدمات قضایی به مرجع ذی‌ربط ارسال می‌نماید».

پیش‌شرط اقدام دادخواست‌دهنده برای ثبت الکترونیکی آن، احراز هویت و ثبت‌نام در سامانه ثنا (سامانه ثبت‌نام الکترونیکی) است. به موجب ماده ۱۰ آیین‌نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی، «تأیید و نهایی شدن ثبت‌نام، نیازمند احراز هویت است. احراز هویت می‌تواند از طریق دفاتر خدمات الکترونیکی قضایی یا روش‌های مطمئن دیگر، صورت گیرد». سامانه ثنا، سامانه‌ای الکترونیکی برای ثبت‌نام الکترونیکی و دریافت حساب کاربری است که خود لازمه ابلاغ الکترونیکی و اطلاع اصحاب دعوا و سایر اشخاص مرتبط با دعوا (از جمله وکلا و کارشناسان، وثیقه‌گذار، کفیل، شاهد و داور) از جریان دعوا، محسوب می‌شود.

در شیوه تقدیم الکترونیکی دادخواست، این عمل از طریق «دفتر خدمات قضایی» یا «درگاه خدمات قضایی» و با استفاده از سامانه‌های الکترونیکی و مخابراتی انجام می‌گیرد (ماده آیین‌نامه ارائه خدمات الکترونیک قضایی) و یک شماره الکترونیکی و منحصربه‌فرد به هر پرونده اختصاص می‌یابد که با داشتن آن و رمز پرونده، می‌توان اقدامات انجام‌گرفته در هر پرونده را از طریق اینترنت و مراجعه به تارنمای مربوط (www.adliran.ir) پیگیری کرد. به موجب ماده ۵ آیین‌نامه ارائه خدمات الکترونیک قضایی، «در روش اقدام از طریق (دفتر خدمات قضایی)، خواهان یا شاکی دادخواست یا درخواست یا شکایت خود را به‌همراه مستندات آن به دفتر خدمات قضایی تحویل می‌دهد. دفتر مذکور پس از احراز هویت و محاسبه هزینه دادرسی از طریق سامانه و پرداخت الکترونیک آن، اسناد یادشده را به سند الکترونیکی تبدیل کرده و به رؤیت متقاضی می‌رساند و پس از تأیید مطابقت اسناد الکترونیکی تهیه‌شده با اوراق ابرازی از سوی وی، آن را از طریق سامانه خدمات قضایی به مرجع ذی‌ربط ارسال می‌نماید».

به‌علاوه، امکان ارجاع پرونده به شکل الکترونیکی وجود دارد. به موجب ماده ۸ آیین‌نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی، «مقام ارجاع، شکایت یا دادخواست ثبت‌شده

را با رعایت تخصص و ترتیب وصول، فوراً از طریق سمپ (سامانه مدیریت پرونده قضایی) به یکی از شعب ارجاع می‌دهد. پس از ارجاع پرونده، شماره یکتای کشوری، ردیف فرعی، شماره بایگانی و رمز پرونده، توسط سمپ ارائه خواهد شد که باید از طریق ابزارهای الکترونیکی مانند پیامک یا پست الکترونیکی در اختیار تقدیم‌کننده دادخواست یا شکایت قرار گیرد» (افتخارجهرمی و السان، ۱۳۹۶: ۳۳-۳۲).

۲.۲. ثبت و بایگانی الکترونیکی دادخواست/پرونده

الکترونیکی کردن فرایند بایگانی بدین معناست که می‌توان، حتی در مورد اسنادی که به صورت کاغذی و کاملاً در محیط سنتی تهیه می‌شوند، قسمتی از فرایند تنظیم سند یا اقدامات پس از تنظیم آن را به شیوه الکترونیکی انجام داد. برای مثال، می‌توان از مدارک کاغذی همچون شناسنامه، فیش‌های بانکی، وکالتنامه و...، روگرفت الکترونیکی تهیه کرده و پس از ثبت کاغذی سند، نسخه‌ای از آن و مدارک الکترونیکی را به صورت الکترونیکی بایگانی کرد. حداقل تأثیر بهره گرفتن از این شیوه، کاهش هزینه‌های پولی و زمانی است، چراکه هزینه‌هایی همچون کپی، رفت‌وآمد، بایگانی و... حسب مورد به اصحاب دعوا و نظام دادرسی تحمیل نمی‌شود.

برخی از مزایای بایگانی الکترونیکی بدین شرح است:

۱. دسترسی به محتوای آنچه بایگانی شده و درج یا حذف هرگونه مطلبی از سوی کارمند یا شخص مجاز در آن، تنها با ارائه پاره‌ای اطلاعات بیومتریک یا رمز ورود و به‌طور کلی با دسترسی به سامانه امکان‌پذیر است؛ همین امر از نفوذ و ورود اشخاص بدون مجوز پیشگیری می‌کند.
۲. بایگانی الکترونیکی باید به‌گونه‌ای طراحی شود که افزودن یا کاستن از مندرجات آن پس از بایگانی، از سوی شخص دارای مجوز یا هر شخص دیگری قابل تشخیص باشد.
۳. باید امکان ورود، مشاهده، چاپ یا روگرفت الکترونیکی محتوای بایگانی الکترونیکی از سوی شخص دارای مجوز، وجود داشته باشد.
۴. اطلاعات بایگانی الکترونیکی باید دارای نسخه پشتیبان باشد تا در صورت از بین رفتن یا نقص داده‌های اصلی به آن مراجعه شود.
۵. باید امکان عکس گرفتن از امضای دستی یا اثرانگشت شخص یا سایر شناسه‌های زیستی و ذخیره آن به همان شکل واقعی، وجود داشته باشد.

۶. بایگانی الکترونیکی باید به گونه‌ای باشد که بتوان در صورت لزوم، نسخه کاغذی یا الکترونیکی از تمام یا قسمتی از داده‌های بایگانی‌شده، امضاها و علائم بیومتریک تهیه کرد.

امکان استفاده از شناسه‌های زیستی (مانند علائم ژنتیکی، دی.ان.ای و...) به جای امضای دستی یا مهر جوهری شخص در بایگانی الکترونیکی وجود دارد. در هر حال، این شناسه‌ها باید به نحوی بایگانی شده باشند که بتوان از طریق آنها تشخیص هویت کرد. در عمل، در بایگانی الکترونیکی از اثر انگشت الکترونیکی و/یا رمز ورود به دلیل ارزان بودن تهیه و ذخیره، کم‌حجم بودن، کاربرد زیاد آن در روابط تجاری و شناسایی آن در قوانین و مقررات و نیز قابلیت تهیه نسخه کاغذی از آن، بهره می‌گیرند. همچنین بی‌همتا بودن اثر انگشت هر شخص نسبت به دیگران، سبب می‌شود تا بتوان برای تشخیص هویت وی در تمام نقاط دنیا بدان استناد کرد.

بنابراین، الکترونیکی کردن فرایند بایگانی، در صورتی که قواعد بنیادین مربوط مراعات شود، با هیچ مانعی روبه‌رو نیست. بدیهی است که لازمه صحت این فرایند، انجام آن زیر نظر متخصصان بایگانی و مشروط به استفاده از متخصصان فناوری اطلاعات و رایانه به‌عنوان همکار است.

۲.۳. رسیدگی و استماع الکترونیکی

رسیدگی به دعوی در فضای مجازی، مستلزم فراهم ساختن زیرساخت‌های لازم برای آن است. این زیرساخت‌ها، دادرسی عادلانه را تضمین می‌کنند و نشان می‌دهند که شرایط و زمینه‌های عملی برای رعایت تساوی میان اصحاب دعوا فراهم است.

تشکیل جلسه به‌صورت الکترونیکی، از جمله نیازمند ابلاغ صحیح به همه اصحاب دعواست. در صورتی که طرفین به حکم قانون (که نیازمند وضع قانون است) یا با توافق، ابلاغ الکترونیکی را پذیرفته و نوع ابلاغ را مشخص کرده باشند، در آن صورت ابلاغ به شیوه مذکور (برای مثال، ایمیل یا پیامک) اعتبار «قانون» دارد و دادگاه می‌تواند با احراز آن، وارد رسیدگی شود.

در عین حال، رعایت قواعد و تشریفات، برای روند رسیدگی ضروری است. برای مثال، اگر ابلاغ الکترونیکی انجام گرفته باشد، باید حداقل فاصله پنج روز در مورد اشخاص مقیم ایران یا دو ماه (در فرضی که یکی از اصحاب دعوا مقیم خارج باشد) یا یک ماه (در صورت مجهول‌المکان بودن یکی از خواندگان) به حکم مواد ۶۴ و ۷۳ ق.آ.د.م رعایت شود.

برای استماع اسناد و مدارکی که خود قالب الکترونیکی دارند، شیوه الکترونیکی دادرسی مناسب و اغلب کافی است. اما در مورد اسناد کاغذی، از آن جهت که نسخه اسکن شده آنها، در حکم کپی است، در بسیاری از موارد، دادرسی الکترونیکی کافی نخواهد بود. برای مثال، از روی نسخه اسکن شده نمی‌توان اصالت سند کاغذی را احراز کرد یا به تعرض (انکار یا تردید) یا جعلی که مطرح می‌شود، رسیدگی کرد.

این واقعیت‌ها و محدودیت‌ها اثبات می‌کنند که دادرسی الکترونیکی، لزوماً و برای همه فرایندها رسیدگی به دعای حقوقی کافی نیست. در مراحلی مانند ثبت دادخواست، ابلاغ و بایگانی پرونده می‌توان از این شیوه بهره گرفت، اما در حال حاضر، برگزاری جلسات رسیدگی و استماع ادله به صورت آن‌لاین با مشکلات و محدودیت‌هایی که آن را در حد غیرممکن دشوار می‌سازد، روبه‌روست.

۲.۴. صدور و ابلاغ الکترونیکی رأی

مرسوم است که رأی صادره به صورت کاغذی به دادگاه محلی که باید در آنجا اجرا شود، ارائه می‌شود تا از جمله اجرای آن بررسی شود. با این وصف، آیا می‌توان تصور کرد که رأی به صورت الکترونیکی صادر و در همان قالب برای طی مراحل بعدی عرضه شود؟ این بحث به‌ویژه از آن نظر اهمیت دارد که رأی الکترونیکی می‌تواند موضوع جعل و تحریف باشد.

قانون آیین دادرسی مدنی و سایر قوانین کشورمان در این خصوص ساکت است و باید به رویه و مقررات در خصوص داوری مراجعه کرد. چون در داوری، تبعیت از تشریفات قانون آیین دادرسی مدنی الزامی نبوده و همین امر، امکان ابداع یا استفاده از تشریفات سریع و ارزان مثل ابلاغ الکترونیکی را فراهم آورده است. در مورد داوری، اسناد مختلفی در سطح بین‌المللی وجود دارد که بر کتبی بودن رأی داوری و امضای آن از سوی داوران تصریح دارند. به موجب بند ۱ ماده ۳۰ ق.د.ت.ب، «رأی باید به صورت کتبی باشد و به امضای داور یا داوران برسد». ماده ۶ کنوانسیون ۱۹۵۸ تصریح می‌کند که خواهان شناسایی و اجرای رأی، باید «نسخه مصدق اصل رأی»^۱ را ارائه کند. به نظر متخصصان فناوری اطلاعات، پوشه (فایل) الکترونیکی نمی‌تواند واجد عنوان اصل یا کپی باشد، زیرا همه پوشه‌ها را می‌توان در فضای رایانه‌ای کپی کرد (Electronic Arbitration, 2003: 50).

دیدگاه مذکور را نمی‌توان به‌طور مطلق پذیرفت. امروزه روش‌های مختلف برای تضمین ایمنی داده‌پیام، ابداع و عملیاتی شده است. چنانکه به موجب بند «ط» ماده ۲ ق.ت.ا، رویه

ایمن^۱ «رویه‌ای است برای تطبیق صحت ثبت «داده‌پیام» منشأ و مقصد آن با تعیین تاریخ و برای یافتن هرگونه خطا یا تغییر در مبادله، محتوا و یا ذخیره‌سازی «داده‌پیام» از یک زمان خاص». بند «ح» همان ماده، سیستم اطلاعاتی مطمئن را به شرح زیر تعریف می‌کند:

«سیستم اطلاعاتی است که: ۱. به نحوی معقول در برابر سوءاستفاده و نفوذ محفوظ باشد؛ ۲. سطح معقولی از قابلیت دسترسی و تصدی صحیح را دارا باشد؛ ۳. به نحوی معقول متناسب با اهمیت کاری که انجام می‌دهد پیکربندی و سازماندهی شده باشد؛ ۴. موافق با رویه ایمن باشد.»

با در نظر گرفتن اصل رفتار یکسان با داده‌پیام در مقایسه با معادل خارجی (مادی) آن که از جمله در ماده ۸ قانون نمونه ۱۹۹۶ و قسمت اول ماده ۶ ق.ت.ا کشورمان ذکر شده است، می‌توان تفسیر منعطفی از ماده ۵ کنوانسیون ۱۹۵۸ نیویورک ارائه داد. علاوه بر این، از نظر پژوهشگران مشهور داور، فلسفه ماده ۵ از الزامی دانستن نسخه اصل و مصدق رأی داور، اطمینان نسبت به صحت رأی و هویت داوران صادرکننده آن است (Fouchard, 1675: 970). از آنجا که می‌توان با بهره گرفتن از مدرک الکترونیکی ایمن به این اهداف دست یافت، می‌توان چنین مدرکی را واجد اوصاف رأی قابل اجرا (مذکور در ماده ۵ کنوانسیون ۱۹۵۸ نیویورک) دانست.

در ایالات متحده، ماده ۳۳ قانون متحدالشکل داور (US Revised Uniform Arbitration Act of 28 August 2000) تصریح می‌کند که امضای رأی از سوی داوران می‌تواند به شیوه الکترونیکی انجام گیرد. به دلیل اینکه می‌توان از طریق امضای الکترونیکی مطمئن که در مدرک الکترونیکی ایمن به کار گرفته شده، اصالت رأی الکترونیکی و در نتیجه صحت و انتساب آن به داوران امضاکننده را اثبات کرد، هیچ منعی در مسیر صدور، شناسایی و اجرای رأی که به صورت الکترونیکی صادر شده و نسخه یا پشتیبان کاغذی ندارد، موجود نیست.

ابلاغ رأی به اصحاب دعوا از نظر حقوق ماهوی و شکلی آثاری دارد؛ اول اینکه، به لحاظ ماهوی رأی، حقوقی را حسب مورد برای یکی از طرفین دعوا یا هر دو ایجاد می‌کند یا اعلام می‌دارد و دارای اعتبار امر قضاوت شده است. در نتیجه ابلاغ بی‌کم و کاست آن اهمیت زیادی دارد. به موجب بند ۱ ماده ۲۸ مقررات ۱۹۹۸ اتاق بازرگانی بین‌المللی، دبیرخانه اتاق موظف شده که «نسخه امضاشده توسط دیوان داور» را ابلاغ کند. بند ۵ ماده ۲۶ قواعد دیوان داور بین‌المللی لندن^۲ (۱۹۹۸) مقرر می‌دارد که باید «کپی مصدق» رأی ابلاغ شود.

1. Secure Method

2. Rules of London Court of International Arbitration

آثار شکلی ابلاغ را هم نمی‌توان نادیده گرفت. در واقع ابلاغ، نقطه شروع مهلت‌های مختلف است که عدم اقدام در آن مهلت، ذی‌نفع را از حق اقدام برای همیشه محروم می‌سازد. برای مثال به موجب ماده ۲۹ قواعد داوری اتاق بازرگانی بین‌المللی، مهلت درخواست تصحیح اشتباهات و خطاهای رأی، ۳۰ روز از تاریخ ابلاغ آن به طرفین است. همین مهلت در بند ۱ ماده ۳۲ ق.د.ت.ب کشورمان پذیرفته شده است.

با این اوصاف، عملی شدن دادرسی الکترونیکی، مستلزم پاسخ به پرسشی دیگر است: آیا ابلاغ رأی می‌تواند با بهره‌گیری از ارتباطات الکترونیکی در فضای ایمنی انجام گیرد؟ پاسخ به این پرسش مثبت است. امروزه فناوری پیشرفته رمزنگاری و سامانه پست الکترونیکی امن (مطمئن) این امکان را فراهم می‌سازد که آرای داوری و سایر مدارک به نحوی که صحت و انتساب آن به مقام صادرکننده (اصل‌ساز)^۱ مورد تردید قرار نگیرد، مبادله و بایگانی شوند.

در حال حاضر، در حقوق کشورمان به موجب ماده ۱۷۵ قانون آیین دادرسی کیفری (مصوب ۹۲)، «استفاده از سامانه‌های (سیستم‌های) رایانه‌ای و مخابراتی، از قبیل پیام‌نگار (ایمیل)، ارتباط تصویری از راه دور، نمابر و تلفن، برای طرح شکایت یا دعوی، ارجاع پرونده، احضار متهم، ابلاغ اوراق قضایی و همچنین نیابت قضایی با رعایت مقررات راجع به دادرسی الکترونیکی بلامانع است».

همچنین طبق ماده ۷ آیین‌نامه ارائه خدمات الکترونیک قضایی، اصل بر ابلاغ الکترونیکی است؛ یعنی ابلاغ به هریک از اصحاب دعوا یا وکلا یا نمایندگان ایشان یا سایر اشخاص دخیل و مرتبط با دعوا به صورت الکترونیکی انجام می‌گیرد^۲ و تنها «در صورت عدم دسترسی به نشانی الکترونیکی و شماره تلفن همراه، ابلاغ و احضار به صورت فیزیکی انجام خواهد شد».

۲.۵. اعتراض الکترونیکی به رأی

اعتراض به رأی می‌تواند به صورت الکترونیکی انجام گیرد. در مورد دادرسی‌های تمام‌الکترونیکی، مانند رسیدگی به دعوای راجع به نام دامنه^۳، اگر قانون شکایت از رأی را قبول کرده باشد، اعمال این حق باید به صورت الکترونیکی انجام گیرد. همچنین، در دادرسی

۱. بند «ب» ماده ۲ ق.ت.ا، «اصل‌ساز» را چنین تعریف می‌کند: «منشأ اصلی «داده‌پیام» است که «داده‌پیام» به وسیله او یا از طرف او تولید یا ارسال می‌شود اما شامل شخصی که در خصوص «داده‌پیام» به عنوان واسطه عمل می‌کند نخواهد شد».

۲. به موجب بند «ح» ماده ۱ آیین‌نامه نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی، «سامانه ابلاغ، سامانه‌ای الکترونیکی است که بر بستر شبکه قابل دسترسی و استفاده برای طرفین دعوا یا نماینده قانونی آنان، دفاتر خدمات قضایی، کارشناسان، ضابطان قضایی و سایر اشخاص مرتبط جهت ابلاغ اوراق قضایی و نشر آگهی به صورت الکترونیکی است».

3. Domain name.

سستی، می‌توان برخی از مراحل شکایت، مانند ثبت دادخواست (تجدیدنظر، فرجام، اعتراض شخص ثالث) و ابلاغ به اصحاب شکایت و بایگانی را به صورت الکترونیکی درآورد. با این روش، در مصرف کاغذ و نیز هزینه و وقت، صرفه‌جویی شایان توجهی صورت می‌گیرد. شکایت الکترونیکی از رأی، تابع همان محدودیت‌ها و ضوابطی است که در ق.آ.د.م و قوانین و مقررات مرتبط معین شده است. از جمله اینکه، شاکی باید مهلت شکایت را رعایت کند؛ دادگاه حتماً باید «تبادل لوایح» و اصل تناظر را در رابطه طرفین اعمال کند (ماده ۳۴۶ ق.آ.د.م) و اصحاب دعوا باید نشانی معتبر الکترونیکی را برای خود - و حسب مورد، مخاطب - جهت انجام صحیح ابلاغ معرفی کنند.

نکته مهم آن است که چون در مقاطع و مراحل هم‌چون تجدیدنظر و فرجام، تشکیل جلسه دادرسی الزامی نیست؛ بخش بیشتری از این رسیدگی‌ها می‌تواند به صورت الکترونیکی درآید. حتی با پیش‌بینی تمهیدات لازم، می‌توان رأی صادره را به صورت الکترونیکی به طرفین ابلاغ کرد یا در صورت ارجاع امر به کارشناس، ابلاغ رونوشت اوراق و مدارک و قرار کارشناسی به وی به صورت کاملاً الکترونیکی انجام گیرد. بدیهی است که چنین اقداماتی، از جمله نیازمند فراهم بودن زمینه‌ها و زیرساخت‌های ضروری برای آن است.

۲.۶. نقش سازوکار الکترونیکی در مرحله اجرای رأی

صرف‌نظر از ابلاغ و اخطار که در مورد اجرائیه نیز می‌تواند به صورت الکترونیکی انجام گیرد، اجرای برخی آرا تنها ممکن است در فضای مجازی متصور باشد و به همین دلیل، فرایند اجرا در چنین مواردی نیز لاجرم، کاملاً الکترونیکی است. برای مثال، هرگاه شخصی در طراحی سایت اینترنتی برای خود، ترکیب رنگ، طرح و شاکله کلی یک تارنمای دیگر را کاملاً کپی و شبیه‌سازی کرده باشد، یا اینکه با اطلاعات دریافتی از (هو ایز)^۱ محرز شود که سایت طراحی شده، صوری است و صرفاً برای فریب اشخاص طراحی شده است^۲، دادگاه می‌تواند حکم به بستن سایت، یا طراحی مجدد آن به نحوی که شبیه‌سازی از سایت دیگری نباشد، حکم کند.

1. www.whois.net

۲. برای مثال، برای فریب کارشناسان رسمی دادگستری در ارزیابی ماشین‌آلات خارجی تولید پارچه، ممکن است خواهانی که ماشین‌آلات وی دچار حریق شده و درصدد دریافت خسارت از بیمه است، وبسایت صوری (برای فروش ماشین‌آلات) طراحی کرده و قیمت ماشین‌آلات را در سایت مذکور بیش از قیمت واقعی اعلام کرده و در مقام راهنمایی، نشانی این سایت را به کارشناس دادگستری ارائه کند.

همین بحث در مورد آرایه‌ای که در خصوص نام دامنه صادر می‌شود نیز صادق است. به‌طور کلی، حقوق اشخاص نسبت به پوشش تجاری، علائم تجاری و نام دامنه در فضای مجازی مورد حمایت قانون است و اگر مورد تعرض قرار گیرد، می‌توان حکم را علیه متعرض (محکوم‌علیه) به صورت کاملاً الکترونیکی اجرا کرد.

۳. لوازم و مراحل عملیاتی دادرسی مدنی الکترونیکی

در فرآیند اجرای دادرسی مدنی الکترونیکی، یعنی عملیاتی کردن این دادرسی باید اصول و قواعدی مدنظر قرار گیرد؛ پرداختن به این اصول و قواعد، جزئیات و کارکرد هر کدام از آنها را بیشتر روشن می‌سازد.

مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد که بسیاری از کشورها بر ماهیت اختیاری دادرسی مدنی الکترونیکی تأکید کرده‌اند (زرکلام، ۱۳۹۱: ۱۳۴-۱۳۳). در ق.آ.د.ک (قانون آیین دادرسی جرائم نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی) کشورمان، قانون حق انتخابی برای اصحاب دعوا از حیث انتخاب نوع دادرسی (الکترونیکی یا سنتی) قائل نشده است.

اجباری یا اختیاری بودن دادرسی مدنی الکترونیکی بدین معناست که آیا اصحاب دعوا می‌توانند نوع دادرسی خود را انتخاب کنند یا اینکه دادگاه رسیدگی‌کننده تعیین می‌کند که روال دادرسی اختلافات آنها الکترونیکی یا سنتی باشد؟

در ایالات متحده، سابقاً اعتقاد بر حق انتخاب اصحاب دعوا میان دادرسی الکترونیکی یا سنتی بود (مهرافشان، ۱۳۹۰: ۱۲۴-۱۲۳). امروزه با گسترش فناوری اطلاعات، این ایده تقویت می‌شود که اصحاب دعوا تابع سازوکاری خواهند بود که در دادرسی دولتی، توسط قانون تعیین شده و به طرفین و نظام دادرسی تحمیل می‌شود. به عبارت دیگر، هرچند اصحاب دعوا در دادرسی‌های غیردولتی در انتخاب نوع دادرسی حق انتخاب دارند، اما در رسیدگی‌های دولتی

۱. پوشش تجاری (Trade Dress) را می‌توان به کلیه ویژگی‌های متمایزکننده یک محصول تعریف کرد که ظاهر آن را تشکیل می‌دهد و شامل شکل، قالب، بسته‌بندی و حتی نحوه طراحی یک ساختمان می‌شود. به گونه‌ای که آن محصول را در نظر مصرف‌کنندگان از محصولات دیگر متمایز سازد. در کشورهای صنعتی، پوشش تجاری مشمول حمایت‌هایی است که برای مالکیت فکری مقرر شده است. به عبارت دیگر، پوشش تجاری از اقسام مالکیت فکری است.

برای اینکه پوشش تجاری مورد حمایت باشد، باید عملیاتی شده و دارای ویژگی متمایزکننده باشد. «عملیاتی» یعنی اینکه پیکربندی ناشی از ترکیب رنگ‌ها، طرح‌ها، شکل‌ها و اجسام باید به نحوی باشد که معادلی برای کلیت آن در خارج وجود نداشته باشد. طوری که مشتری بتواند آن پیکربندی را فقط در کالاها، خدمات یا فعالیت تجاری دارنده پوشش تجاری تجسم کند. در وصف «متمایز بودن»، پوشش تجاری به علامت تجاری شباهت دارد. به این معنا که مشتریان باید پوشش تجاری خاص را عامل متمایزکننده یک محصول یا فعالیت از سایر موارد همجنس یا هم‌صنف بدانند. امروزه، حمایت از آرایش (صفحه‌آرایی) تارنماهای اینترنتی، در قالب پوشش تجاری مورد پذیرش قرار گرفته است (رک: السان، ۱۳۹۶: ۱۰۳-۹۹؛ Merges, 2006).

که تابع قواعد آمره و شکلی مقرر از سوی قانونگذار است، چنین حق انتخابی برای طرفین و دادگاه وجود ندارد.

در حقوق کشورمان، سکوت ق.آ.د.ک (قانون آیین دادرسی جرائم نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی) را باید بر این مبنا تفسیر کرد که هدف و غایت قانون مذکور، توسعه دادرسی مدنی الکترونیکی در حدی نیست که تمام یا بخش عمده‌ای از فرایند به صورت الکترونیکی انجام گیرد، چراکه در واقع نیز دادگستری به امکاناتی مجهز نیست که زمینه دادرسی تمام الکترونیکی را فراهم سازد. در عین حال، باید توجه داشت که با توجه به لحن و نحوه بیان مواد قانونی راجع به دادرسی الکترونیکی، دستورالعمل‌ها و مصوبات مرتبط در این خصوص نیز، آمره است، بدین معنا که برای مثال، وقتی به دادگاه‌ها ابلاغ می‌شود که از پذیرش دستی (فیزیکی) دادخواست خودداری کرده و شهروندان را به طرح دعوا از طریق دفاتر خدمات قضایی ارشاد کنند، دفاتر شعب دادگاه‌ها عملاً چنین دستورهایی را اجرا می‌کنند و مردم نیز چاره‌ای جز تبعیت از این اوامر ندارند.

به لحاظ سخت‌افزاری و نرم‌افزاری، برای تحقق دادرسی مدنی الکترونیکی لازم است دادگستری به امکانات و ملزومات مورد نیاز تجهیز شود. مراحل عملیاتی تحقق و اجرای دادرسی مدنی الکترونیکی را می‌توان در پنج مرحله مختلف خلاصه کرد.

۳.۱. طراحی محیطی و فضایی مناسب

لازم است که ساختار فیزیکی اتاق‌ها و سالن‌های دادگستری به نحوی طراحی شود که بتوان مانیتورها و تجهیزات ضروری را در آن نصب کرد. بسته به کوچکی یا بزرگی اتاق، می‌توان از نمایشگرهای کوچک یا بزرگ استفاده کرد. سایر تجهیزات ضروری نیز باید برحسب مورد در اتاق دادرسی و سالن جلسات یا سالن ویدئوکنفرانس قابل نصب باشند. بنابراین، طراحی محیط و فضایی مناسبی برای دادرسی مدنی الکترونیک لازم است و اگر برخی از ساختمان‌های موجود، پاسخگوی این حد از تغییر نیستند، باید ساختمان‌های جدیدی احداث شود.

۳.۲. نصب تجهیزات و امکانات ضروری

نصب تجهیزات و امکانات ضروری، باید با رعایت این امر انجام گیرد که همه اصحاب دعوا و دادرسی به طور برابر امکان بهره‌مندی از آنها را داشته باشند. برای مثال، زاویه دوربین‌ها باید به نحوی باشد که تمام زوایای اتاق یا سالن جلسه دادرسی الکترونیکی را پوشش دهد. این

امکانات باید در حد ضروری و به نحو عادلانه (مساوی) در تمامی شعب مجاز برای دادرسی مدنی الکترونیکی مستقر شده باشد.

۳.۳. راه‌اندازی و مدیریت عملکرد دقیق سامانه

این امر باید توسط متخصصان فناوری اطلاعات و با اطمینان از اینکه در فرایند رسیدگی، اختلال یا قطعی ایجاد نخواهد شد، انجام گیرد. از جمله پیش‌شرط‌های موفقیت در این مرحله، داشتن زیرساخت‌های مطمئن و ایمن مانند اینترنت پرسرعت و شبکه نفوذناپذیر است.

۳.۴. نیروی انسانی آموزش‌دیده

نه تنها دادرسان، بلکه مدیران دفاتر و کارکنان شعبی که به دادرسی مدنی الکترونیکی اختصاص می‌یابد، باید آموزش‌های کافی را در این زمینه دیده باشند. این آموزش باید در حد امکان از دانشگاه‌ها و دانشکده‌های حقوق شروع شده و به مرور نهادینه شود (مهرافشان، ۱۳۹۰: ۹۰).

۳.۵. نگاهداری، پشتیبانی و به‌روزرسانی سامانه

این مرحله نیازمند نیروی انسانی متخصص، سخت‌افزارها و نرم‌افزارهای به‌روز و منطبق با استانداردهای جهانی و توجه به نیازها و مقتضیات جدید دادرسی مدنی الکترونیکی است (Lederer, 1999).

نتیجه‌گیری

دستاوردهای سریع، شفاف و کارآمد فناوری‌های نوین اطلاعات، به قشرهای مختلف اجتماع و زندگی انسانی تحمیل شده‌اند. پیشرفت‌هایی که در این زمینه وجود دارد، بدون اینکه از طریق قوانین و مقررات قابل پیشگیری باشد، تنها مدیریت‌پذیر است. پذیرش عمومی ارتباطات الکترونیکی به‌طور مستقیم با منطوق سرعت، دقت، هزینه کم و شفافیت در روابط اجتماعی ارتباط می‌یابد. با این پشتوانه‌های منطقی، تقریباً قانون هیچ کشوری نتوانسته در برابر این پیشرفت‌ها بایستد و تنها - آن هم تا حد امکان - فناوری را نظام‌مند کرده و در راستای توسعه پایدار به‌کار گرفته است.

دادرسی الکترونیکی از این چرخه عادی دور یا جدا نیست. شیوه نوینی که برای تمام یا برخی از بخش‌های دادرسی حسب مورد معرفی می‌شود، آنچنان مفید است که خود را تحمیل می‌کند و نظام دادرسی را مجبور می‌سازد تا قواعد و مقررات مرتبط با آن را تنظیم و محاکم را به هماهنگ‌سازی خود با پیشرفت‌های زمان ملزم سازد.

در مورد دادرسی مدنی الکترونیکی و نیز الکترونیکی شدن فرایند دادرسی باید نکات زیر را همواره مدنظر قرار داد:

۱. الکترونیکی شدن دادرسی، قواعد بنیادین حاکم بر رسیدگی مدنی را تغییر نمی‌دهد، بلکه تنها ابزارهایی در خدمت اصول و قواعد دادرسی برای رسیدگی بهتر و سریع‌تر است.

۲. ادله الکترونیکی در نظام حقوقی کشورمان به موجب قوانین مختلف به رسمیت شناخته شده‌اند. دادگاه‌ها باید در مورد این ادله، از ذهنیت سنتی خود در خصوص مطالبه نسخه اصل عدول کنند، زیرا بسیاری از مدارک و سوابق الکترونیکی قابل بازسازی هستند، بدون اینکه میان نسخه اولیه و کپی آنها تمایز خاصی وجود داشته باشد.

۳. نظام دادرسی باید به تدریج با ارائه آموزش‌های کافی به شهروندان یا قشر مشخصی از آنها (برای مثال، وکلا و مشاوران حقوقی) زمینه را برای الکترونیکی کردن مراجعه مردم به دادگستری تا بیشترین حد امکان فراهم سازد. تجربه نشان می‌دهد که این رویکرد، یکی از بهترین شیوه‌ها برای کاستن از فساد اداری، تحقق شفافیت و سلامت قضایی است.

۴. در تدوین و اجرای قوانین و مقررات راجع به دادرسی الکترونیکی، باید تا حد امکان از دیوان‌سالاری و ایجاد نهادها و تشکیلات مدیریتی با کارکردهای موازی یا بدون ضرورت خودداری شود. قانون آیین دادرسی جرائم نیروهای مسلح و

دادرسی الکترونیکی با چنین اشکالی در حوزه نهادسازی برای دادرسی الکترونیکی روبه‌روست.

۵. قانونگذار باید ابلاغ الکترونیکی را در تمام انواع دادرسی الزامی کند. این اقدام بهتر از ابلاغ کاغذی است که هیچ معیاری برای وصول آن وجود ندارد. به‌ویژه در مواردی که طرفین اقدام به معرفی شماره تلفن همراه یا آدرس ایمیل به دادگاه می‌کنند و ابلاغ از این طریق را کافی می‌دانند؛ اقدام به ابلاغ کاغذی، صرفاً اتلاف وقت و هزینه محسوب می‌شود.

۶. در جنبه‌های انسانی دادرسی که ذاتاً جایگزین الکترونیکی ندارد، الکترونیکی کردن فرآیند دادرسی، ممنوع و غیرقانونی است. برای مثال، مواجهه شهود با همدیگر یا اصحاب دعوا در فضای مجازی، عملاً یا غیرممکن است یا اثر ویژه چهره به چهره شدن در فضای فیزیکی را ندارد. مقنن باید این حقایق را در قانونگذاری خود لحاظ کند و دادرسان نیز باید بر مبنای چنین واقعیت‌هایی عمل کنند.

منابع

الف) فارسی

۱. افتخارچهرمی، گودرز؛ السان، مصطفی (۱۳۹۹). آیین دادرسی مدنی، ج ۲، ج دوم، تهران: میزان.
۲. السان، مصطفی (۱۳۹۵). دادرسی مدنی الکترونیکی، طرح پژوهشی اجرا شده برای پژوهشکده حقوق خصوصی پژوهشگاه قوه قضاییه (منتشر نشده)، اردیبهشت.
۳. ----- (۱۳۹۸). حقوق فضای مجازی، ج سیزدهم، تهران: شهر دانش.
۴. آیین‌نامه ارائه خدمات الکترونیک قضایی، مصوبه شماره ۹۰۰۰/۱۰۱۸/۱۰۰ مورخ ۱۳۹۱/۰۳/۲۲ رئیس قوه قضاییه.
۵. آیین‌نامه شماره ۹۰۰۰/۲۹۸۴۹/۱۰۰-۱۳۹۵/۰۵/۲۴ رئیس قوه قضاییه در خصوص نحوه استفاده از سامانه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی.
۶. زرکلام، ستار (۱۳۹۱). «دادرسی‌های الکترونیکی؛ ضرورت‌ها، الزامات و چالش‌ها»، آموزه‌های حقوق کیفری، ش ۳، دوره جدید، بهار و تابستان، ص ۱۲۹-۱۵۰.
۷. فریدمن، ریچارد دی (۱۳۸۶). «شهادت از راه دور»، ترجمه علیرضا قرجه‌لو، ماهنامه حقوقی کانون سردفتران و دفتریاران، ش ۷۶، دی، ص ۱۲۶-۱۱۴.
۸. مهرافشان، علیرضا (۱۳۹۰). «دادرسی مجازی مفهومی نوین در عدالت قضایی»، مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال سوم، ش ۵، پاییز و زمستان، صفحات ۱۴۷-۱۱۹.

ب) خارجی

9. Fouchard P; Gaillard E & Goldman B (1999). *On Commercial International Arbitration*, Kluwer Law International.
10. Lederer, Fredric I. (1999). "The Road to the Virtual Courtroom? A Consideration of Today's – and Tomorrow's – High Technology Courtrooms", Faculty Publications, Paper 212., At: <http://scholarship.law.wm.edu/facpubs/212> pp. 119-142.
11. Merges, Robert P; Menell, Peter S & Lemley, Mark A (2006). *Intellectual Property in the New Technological Age*, Aspen Law & Business, 4th ed.
12. *Rules of London Court of International Arbitration*, At: www.lcia.org

-
13. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD-2000). *International Commercial Arbitration: 5.9 Electronic Arbitration*, United Nations 2003.
  14. US Revised Uniform Arbitration Act of 28 August.